

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 3, No. 71, 2026

Received: 18/09/2025

Accepted: 17/12/2025

A Study of the Manuscript of the Commentary on *Makhzan al-Asrar* in Khokand, Uzbekistan (Including an Introduction and Critique of this Commentary)

Alireza Nabilou

Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Qom, Qom, Iran
dr.ar_nabiloo@yahoo.com

Abstract

This study introduces, examines, and critiques the Khokand, Uzbekistan manuscript (Sh.M.Kh.A.) of the commentary on *Makhzan al-Asrar*, registered under number KP7307 and consisting of 201 folios, currently preserved in the Khokand Museum of Literature. The study aims to identify the characteristics of this manuscript and the methodological approach of its commentator, to evaluate the scholarly value of the commentary, and to compare it with major earlier and contemporary commentaries, including those by Muhammad ibn Qavam Balkhi, Qadi Ibrahim Tatavi, Vahid Dastgerdi, Servatian, and Zanjani. In the first section, with the purpose of introducing the commentator's method, the article examines several linguistic and literary features of the commentary, such as references to Qur'anic verses and hadiths, rhetorical observations, grammatical and lexical analyses, citations from other poets' works, and related elements. In the second section, selected examples of verse interpretation are analyzed, and the textual, methodological, and interpretive differences between the Khokand manuscript and other commentaries are demonstrated. The third section focuses on certain errors and inaccuracies found in the commentary, including issues such as the account of the shooting of Khwaja Nizam al-Mulk Tusi with an arrow, the identification of "Babel" as a well in Kashmir, inconsistencies in the transcription of specific words, and incorrect attribution of some poetic evidence. The findings indicate that the Khokand manuscript constitutes a valuable and relatively rich commentary, comparable in many respects to authoritative commentaries, although its shortcomings should not be overlooked.

Keywords: Khokand Manuscript from Uzbekistan, *Makhzan al-Asrar*, Muhammad ibn Qavam Balkhi, Qazi Ibrahim Tatavi.

Introduction

The manuscript commentary on *Makhzan al-Asrar* preserved in Khokand, Uzbekistan, is among the lesser-known and largely unexplored commentaries that have received little scholarly attention to date. Although detailed information about this commentary is scarce, its importance and the scholarly value of its content necessitate careful examination. Accordingly, the first section of this article concentrates on the commentator's method and on selected linguistic and literary aspects of the commentary that assisted the commentator in explicating the verses. This analysis demonstrates that the commentator possessed substantial knowledge of grammar, rhetoric, astronomy, Qur'anic and Hadith studies, narratives and anecdotes, as well as the literary conventions commonly employed in textual commentary. The second section addresses the interpretation of several debated verses from *Makhzan al-Asrar* and, through

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rppl.2025.146719.2502

comparison with other extant commentaries, clarifies the value and distinctiveness of the explanations offered in this manuscript. The third section is devoted to identifying and analyzing certain oversights and errors on the part of the commentator.

Materials and Methods

The present research has been conducted using a descriptive, comparative, and analytical methodology, drawing primarily on library-based sources. After a close examination of the Khokand, Uzbekistan manuscript commentary on *Makhzan al-Asrar*, the interpretations and explanations offered by its commentator are systematically compared with those presented in earlier and contemporary commentaries in order to assess similarities, differences, and scholarly value.

Research Findings

Several distinctive features of this commentary merit attention and differentiate it from some other commentaries on *Makhzan al-Asrar*. One notable characteristic is its more extensive citation of Qur'anic verses, hadiths, and authoritative sayings. Another prominent feature is the commentator's heightened attention to the rhetorical aspects of the verses and their interpretive explanation. Sensitivity to linguistic and lexical nuances, as well as to grammatical points, also figures prominently in this work. Where necessary, the commentary elaborates on narratives and accounts related to specific verses, offering relatively comprehensive explanations. Attention to auxiliary fields of knowledge reflected in Nizami's poetry—such as astronomy and medicine—constitutes another important characteristic, and the commentator demonstrates considerable familiarity with these disciplines. Additionally, the citation of poetic verses by figures such as Khaqani, Kamal al-Din Ismail, Zahir Faryabi, and others represents a further distinguishing feature of this commentary.

Discussion of Results and Conclusions

The findings of this research demonstrate that the Khokand commentary on *Makhzan al-Asrar* represents a significant resource for understanding this work, exhibiting both notable strengths and identifiable weaknesses. Among its positive features are: (1) extensive reliance on Qur'anic verses and hadiths as tools for elucidating poetic meanings; (2) the commentator's awareness of prevailing auxiliary knowledge, including astronomy, medicine, mythology, and religious narratives, which aids in clarifying certain complex concepts; (3) precise attention to rhetorical devices such as metaphor, simile, metonymy, and personification; and (4) the use of poetic evidence from figures such as Khaqani, Zahir Faryabi, Sa'di, and others to substantiate and clarify interpretations. These characteristics position the commentary as a relatively independent and useful scholarly reference, displaying considerable strengths in comparison with some earlier and contemporary commentaries. At the same time, certain errors and inaccuracies are not insignificant, including misattributions—such as statements attributed to Khwaja Nizam Tusi that conflict with the text and other historical sources—misinterpretations of the geographical context of myths, such as identifying “Babel” as a well in Kashmir, and inconsistencies in the transcription of particular words that affect the understanding of verses. These issues do not undermine the overall scholarly value of the manuscript; rather, they underscore the necessity of producing a critical, research-based edition accompanied by comparative annotations, in order to more precisely determine the position of this commentary within the broader tradition of interpretations of *Makhzan al-Asrar*.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هجدهم، شماره سوم (پیاپی ۷۱)، ۱۴۰۵، ص ۵۳-۷۵

تاریخ وصول: ۱۴۰۴/۶/۲۷، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۲۶

مقاله پژوهشی

بررسی نسخه خطی شرح مخزن الاسرار خوقند ازبکستان (به همراه معرفی و نقد این شرح)

علیرضا نبی‌لو* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه قم، قم، ایران

dr.ar_nabiloo@yahoo.com

چکیده

این مقاله به معرفی، نقد و بررسی نسخه خطی شرح مخزن الاسرار خوقند ازبکستان (شمخا) می‌پردازد که به شماره ثبت KP7307 و شامل ۲۰۱ برگ در موزه ادبیات خوقند ثبت شده و نگهداری می‌شود. هدف پژوهش، شناخت ویژگی‌های نسخه و شیوه کار شارح، سنجش ارزش تحقیقی شرح و مقایسه آن با شروح برجسته پیشین و معاصر (از جمله محمد بن قوام بلخی، قاضی ابراهیم تتوی، وحید دستگردی، ثروتیان و زنجانی) است. در بخش نخست، به قصد معرفی شیوه کار شارح، به برخی ویژگی‌های زبانی و ادبی شرح، مانند استناد به آیات و احادیث، نکات بلاغی، نکات دستوری و واژگانی، استناد به شعر شاعران دیگر و... پرداخته شد. در بخش دوم، نمونه‌هایی از شرح ابیات مخزن الاسرار تحلیل شد و تفاوت‌های ضبطی، روشی و تفسیری نسخه خوقند با دیگر شروح نشان داده شد؛ در بخش سوم، برخی خطاها و لغزش‌های شارح در توضیح و تبیین ابیات بررسی شده مواردی مانند تیر خوردن خواجه نظام طوسی، معرفی «بابل» به عنوان چاهی در کشمیر، اختلاف ضبط برخی واژه‌ها و استناد غلط برخی شواهد شعری. نتایج نشان می‌دهد که نسخه خطی خوقند، شرحی درخور توجه و مطالعه است و در بسیاری موارد هم‌طراز با شروح معتبر است، هرچند از برخی لغزش‌های آن نباید چشم‌پوشی کرد.

واژه‌های کلیدی

نسخه خطی خوقند ازبکستان، مخزن الاسرار، محمد بن قوام بلخی، قاضی ابراهیم تتوی.

*مسئول مکاتبات

۱. مقدمه

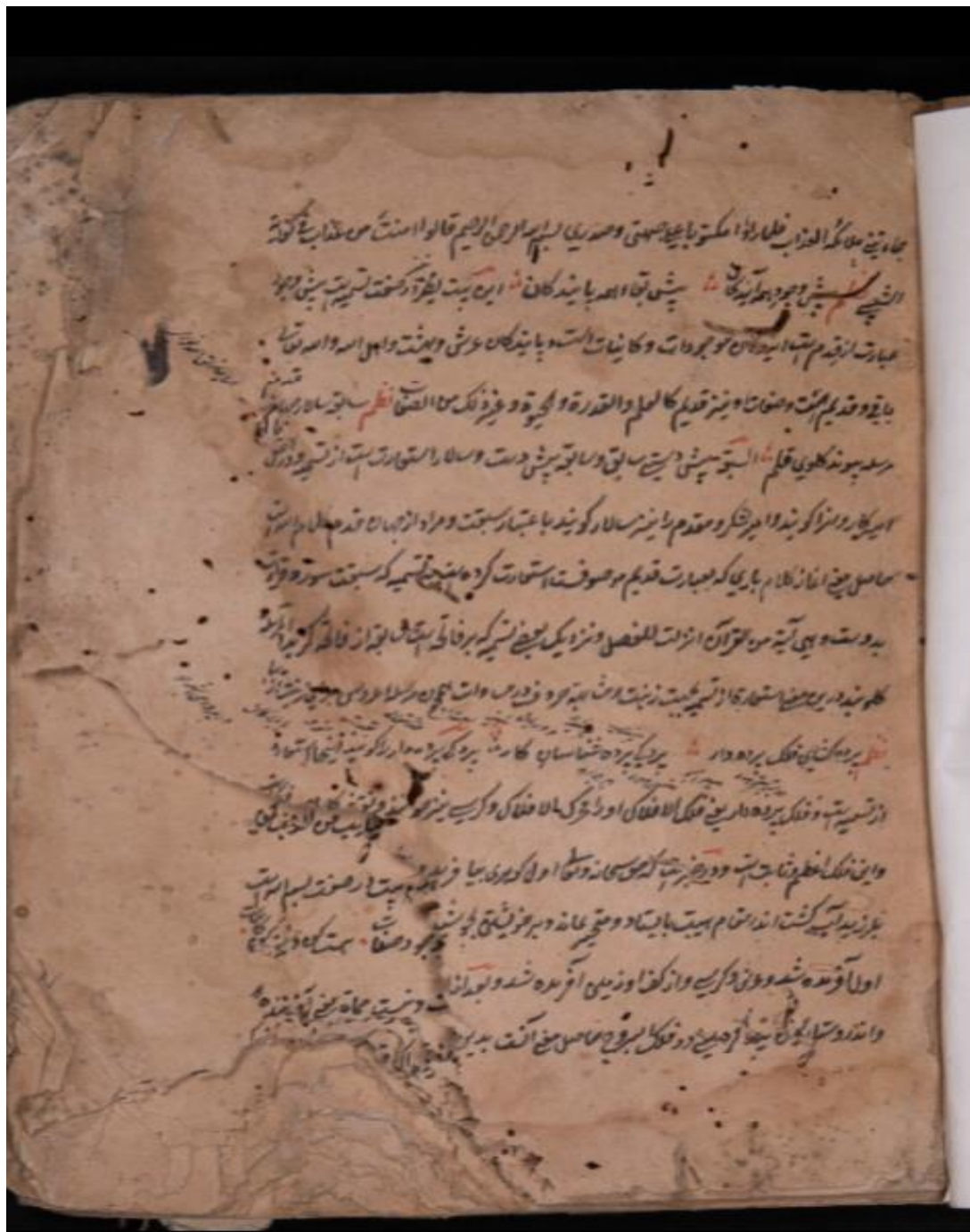
مخزن‌الاسرار نظامی همیشه در کانون توجه شارحان و خوانندگان اشعار فارسی بوده و از قرن هشتم هجری تا کنون شروح ارزشمندی، بر آن نوشته شده است. از شروح قدیم می‌توان به شرح محمد بن قوام بلخی در قرن هشتم هجری اشاره کرد که فعلاً کهن‌ترین شرح در دسترس، همین اثر است. در قرن‌های بعد نیز به شروح دیگری از مخزن‌الاسرار برمی‌خوریم که شرح محمد بن لاد دهلوی در قرن دهم، شرح عبدالعزیز بن فخرالدین سهروردی جونپوری در قرن یازدهم و نیز شرح قاضی ابراهیم تتوی در قرن یازدهم از آن زمره هستند. هر یک از این شروح به‌نحوی در تلاش‌اند تا لایه‌های گوناگون معنا را بازگشایی کنند. در این مسیر، شناخت و بررسی نسخ خطی شرح‌ها به‌ویژه آنکه کمتر شناخته شده‌اند، از دو نظر اهمیت می‌یابد: نخست از منظر تاریخ تصحیح و نسخه‌شناسی؛ زیرا هر نسخه، حامل ویژگی‌های نوشتاری، خطی و تاریخی خاصی است که می‌تواند نشان‌دهنده گستره جغرافیایی و زمانی نقل متن باشد؛ و دوم از منظر نقد متنی و مطالعات ادبی، زیرا شارحان متفاوت با ابزارهای زبانی، آیات و احادیث، کنایات ادبی و ارجاع‌دادن به متون دیگر، خوانش‌های متمایزی از ابیات عرضه کرده‌اند که برای درک بهتر مقاصد شاعر و تاریخ فهم شعری، بسیار ارزشمند است. نسخه خوقند (شماره ۸۵۰ در موزه خوقند ازبکستان) که موضوع پژوهش حاضر است، نمونه‌ای از چنین منابع ناشناخته‌ای است که با وجود ارزش محتوایی، تاکنون بررسی تفصیلی نشده است.

نسخه خطی شرح مخزن‌الاسرار خوقند ازبکستان، یکی از شروح ناشناخته‌ای است که تاکنون مورد توجه قرار نگرفته است؛ البته از این شرح، اطلاعات زیادی در دست نیست؛ ولی با توجه به اهمیت و ارزش مطالب آن، ضروری است که دقیقاً بررسی شود و در کنار شروح دیگر مخزن‌الاسرار مانند شرح محمد بن قوام، شرح قاضی تتوی، شرح محمد بن لاد دهلوی و نیز در کنار شروح معاصر مانند مخزن‌الاسرار حسن وحید دستگردی، بهروز ثروتیان، برات زنجانی، ارزش تحقیقی و اعتبار توضیحات آن مدنظر قرار گیرد. برای این منظور در بخش نخست مقاله، به روش کار شارح و برخی از اطلاعات زبانی و ادبی این شرح توجه می‌شود که یاریگر شارح در تبیین ابیات بوده است و نشان می‌دهد که از اطلاعات درخور توجهی در زمینه دستور، بلاغت، نجوم، مطالعات قرآن و حدیث، داستان‌ها و قصص، دانش‌ها و سنت‌های ادبی مرسوم در شرح متن برخوردار است. در بخش دوم، به شرح چند بیت محل بحث از مخزن‌الاسرار توجه می‌شود و ضمن مقایسه با شروح دیگر مذکور، ارزش توضیحات و تفسیرهای این شرح، تبیین و در بخش سوم به برخی از لغزش‌ها و خطاهای شارح پرداخته می‌شود.

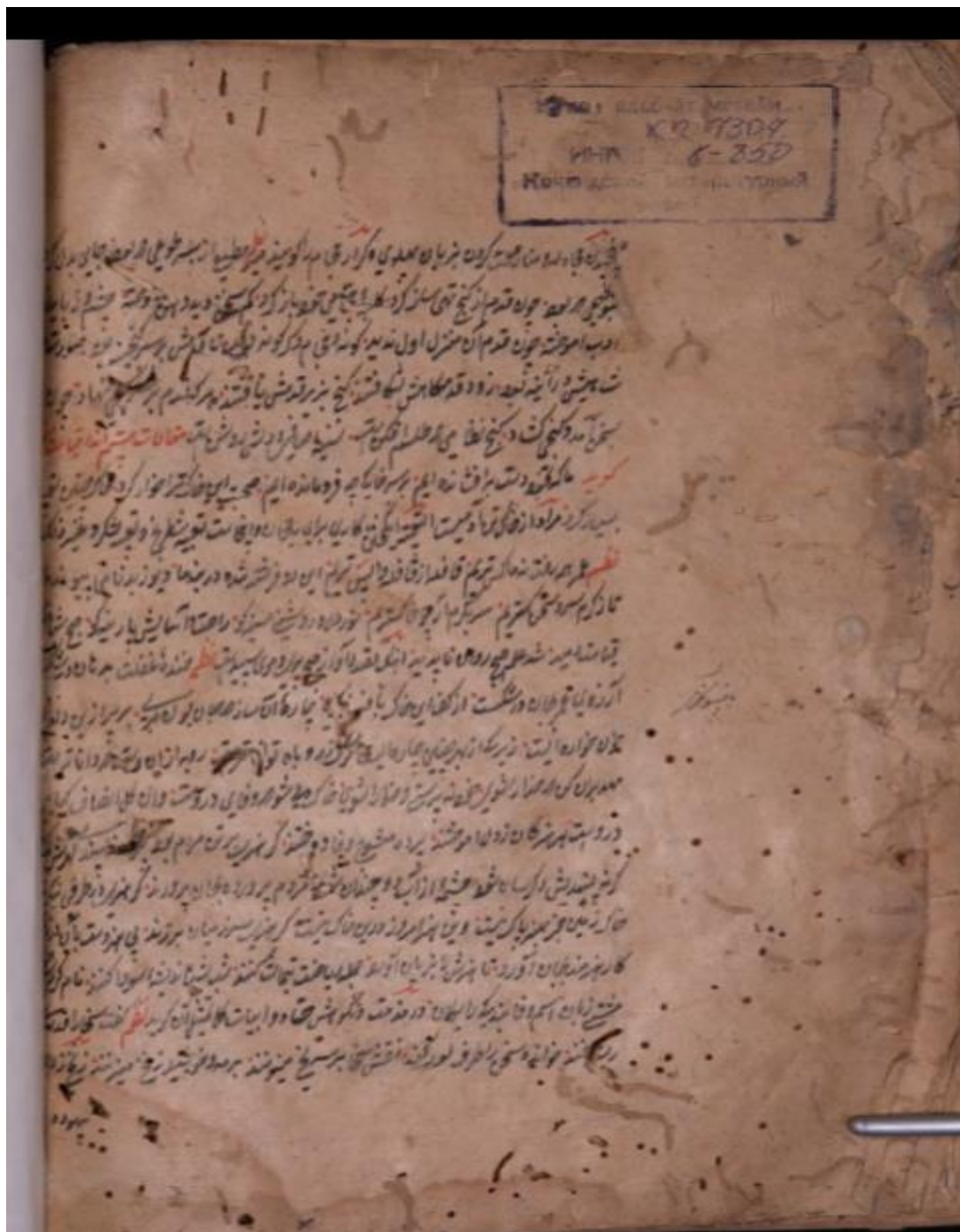
این شرح در ۲۰۱ برگ کتابت شده است. خط استفاده‌شده در این نسخه، از خانواده خطوط نستعلیق و نزدیک به نسخ نستعلیق است؛ یعنی گونه‌ای از خط فارسی - تاجیکی که در متون ادبی و علمی دوره‌های صفوی - گورکانی و حوزه فارسی‌زبان آسیای میانه رایج بوده است. حروف دارای کشیدگی افقی (مثل الف کشیده و لام‌ها) است، کشیدگی‌ها اغلب کوتاه‌تر از نستعلیق‌های تزئینی است. شیب کلمات به سمت راست، قابل مشاهده است؛ اما نه به شدت نستعلیق‌های خوشنویسانه. خطوط پیوسته، و فواصل بین کلمات معمولاً کم است. حروفی مانند «م»، «ن»، «س»، «ص و ض» و «ر» به‌صورت متداول و خوانا، بدون پیچیدگی‌های آرایشی زیاد دیده می‌شود، نقطه‌گذاری (نقاط بالایی و زیرین حروف) با جوهر سیاه یا گاهی قرمز زده شده‌اند. سطرها تقریباً منظم

هستند؛ اما گاهی بر اثر ترمیم، چین یا فرسودگی کاغذ، کمی بی‌نظمی در آنها دیده می‌شود. گونه خط استفاده شده با نمونه‌های متداول نسخه‌نویسی فارسی در آسیای میانه (خراسان، سمرقند، بخارا، خوقند) قرابت دارد. درباره تعیین زمان کتابت نسخه، دقیق نمی‌توان اظهار نظر کرد؛ ولی با توجه به شکل حروف و نسبت کشیدگی‌ها و چینش سطرها بیشتر شبیه نسخه‌های متأخر دوره صفوی به نظر می‌رسد؛ یعنی احتمالاً کتابت آن باید بین قرن یازده تا سیزده هجری قمری انجام شده باشد.

تصویر آغاز نسخه

تصویر پایان نسخه

روش و اهداف پژوهش

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی، مقایسه‌ای و تحلیلی، مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. پس از مطالعه نسخه خطی خوقند ازبکستان در شرح مخزن الاسرار، به تطبیق و مقایسه تفسیر و توضیحات این شارح با شارحان قدیم و معاصر می‌پردازد. برای این پژوهش علاوه بر نسخه خوقند به شرح محمد بن قوام، قاضی ابراهیم تتوی، حسن وحید دستگردی، برات زنجانی و بهروز ثروتیان نیز توجه شده است. در این بررسی ضمن مقایسه شرح و توضیحات نسخه خوقند با دیگر شروح، به لغزش‌ها و خطاها و نیز روش کار شارح توجه شده است.

هدف این پژوهش، معرفی نسخه خطی ناشناخته‌ای از شرح مخزن الاسرار است که در خوقند ازبکستان نگهداری می‌شود که با دیگر شروح خطی شناخته‌شده در این موضوع، تفاوت‌هایی دارد. هدف دیگر، تبیین روش کار شارح و مقایسه شرح او با دیگر شارحان مخزن الاسرار نظامی است؛ یعنی غرض آشکار ساختن ویژگی‌های زبانی، روشی و استنادی شارح، سنجش اعتبار توضیحات او و مقایسه آنها با شروح برجسته‌ای چون شرح محمد بن قوام بلخی، قاضی ابراهیم تتوی و چند شرح معاصر است. گفتنی است بیان نوآوری‌ها و تازگی‌های این شرح، جزء اهداف پژوهشی مقاله حاضر نبوده و اینجا معرفی و شناساندن شرحی تازه از مخزن الاسرار که از دید دوستداران نظامی پنهان مانده، بیشتر مدنظر نگارنده بوده است. همچنین نگارنده در مقاله‌ای دیگر که در حال تدوین است، به جنبه‌های نوآورانه و قابل ذکر شرح حاضر در مقایسه با شروح دیگر خواهد پرداخت؛ در عین حال، برای نمونه یک مورد از این نوآوری‌ها ذکر می‌شود:

شارح در توضیح بیت (لعبت زرنیخ شد این گوی زرد چون زن حائض پی لعبت نگرد) می‌گوید: «بدانکه در ایامی که عذر زنان آید خاصیت زنان است که از جامه، لعبتی کنند قدری زرنیخ آس کرده دران لعبت مالند تا خون را جذب کند و هفت [خشک] گرداند آن را مثابه شافه سازند فی الجمله حاصل معنی بیت آنست لعبت زرنیخ که کنایت از آفتابست و او را نسبت با زرنیخ است؛ زیرا چه جمع کانه‌ها و اجساد کانی از خاصیت اوست و چون او نیز زرد است و این بیت طعن و طنز در حق آفتاب پرستان و زرتشتیان است که ایشان زن حائض را مانند» (شمخا، برگ. ۱۴۳)؛^۱ در اغلب شروح در شرح این بیت، معنایی که به دست داده می‌شود چندان پذیرفتنی و دقیق به نظر نمی‌رسد «لعبت بازی، کار زنان است خاصه در حال حیض که از طاعت و عبادت و تلاوت و کارهای دیگر باز مانند دنبال بازی شوند» (محمد قوام بلخی، برگ. ۷۴)؛ «زن بالغه در پی لعبت نمی‌گردد که لعبت بازی کار اطفال است» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۹۴)؛ «تو مانند زن حائض که از عبادت دست کشیده بعروسک بازی می‌پردازد، دنبال این لعبت مرو» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۸۰)؛ «مانند زن حائض از پس لعبت و در طلب لعبت مگرد» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۹۸) و «معنقد بودند که زنان در ایام حیض به لعبت بازی متمایل می‌شوند» (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۳۰۰). چنانکه دیده می‌شود حاصل شرح این بیت به‌ویژه مصراع دوم در بیشتر شروح چنین است که مانند زن حائض که از عبادت دست کشیده به عروسک بازی می‌پردازد، دنبال این لعبت مرو. این مفهوم که زنان در این ایام به عروسک بازی روی بیاورند و در سایر ایام به آن تمایلی نداشته باشند یا زمان کافی برای عروسک بازی نداشته باشند، منطقاً و عقلاً پذیرفتنی نیست؛ ولی توضیحات شرح خوقند پذیرفتنی‌تر و منطقی‌تر به نظر می‌آید.

پیشینه پژوهش

درباره نسخ خطی مربوط به شرح مخزن الاسرار می‌توان به این پژوهش‌ها اشاره کرد: مقاله نورمحمدخان (۱۳۷۲) با عنوان «جستاری در نفوذ نظامی در شبه قاره (مقلدان و شروح آثار نظامی)» به مقلدان نظامی و شارحان آثار او در شبه‌قاره پرداخته و به معرفی اجمالی هر یک پرداخته‌است. مقاله قاسمی (۱۳۷۲) با عنوان «معرفی بعضی نسخ خطی آثار نظامی در هند» به معرفی نسخه‌های خطی مربوط به آثار نظامی در هند پرداخته و

۱. از این پس در متن مقاله برای اختصار به جای شرح مخزن الاسرار خوقند ازبکستان از «شمخا» استفاده می‌شود.

برخی از نسخه‌های مخزن‌الاسرار را به‌اجمال معرفی کرده است. مقاله «**قوجه‌زاده (۱۳۸۳)**» با عنوان «شروح مخزن‌الاسرار» در شناساندن آثاری که به شرح مخزن‌الاسرار پرداخته‌اند، به‌ویژه نسخ خطی این شروح، مفید است. مقاله «**نوروزی (۱۳۸۷)**» با عنوان «نقد و تحلیل محتوایی شرح‌های مخزن‌الاسرار» به شروح معاصر مخزن‌الاسرار نظامی می‌پردازد و به شروح قدیم و نسخ خطی مرتبط نمی‌شود. مقاله «**ترکی و خاتمیان (۱۳۹۹)**» با عنوان «اهمیت شرح محمد بن قوام در فهم مضامین مخزن‌الاسرار نظامی»، می‌کوشد نشان دهد که شرح محمد قوام بلخی بر تمام شروح بعدی مخزن‌الاسرار تأثیرگذار بوده و معتقد است این شرح می‌تواند گره برخی از پیچیدگی‌های ابیات را باز کند. مقاله «**کوپا و همکاران (۱۴۰۰)**» با عنوان «بررسی عناصر محتوایی و سبکی نسخه خطی شرح مخزن‌الاسرار تألیف قاضی ابراهیم تتوی» به بررسی و معرفی ویژگی‌های سبکی شرح تتوی بر مخزن‌الاسرار اعم از لغات، ترکیبات، جملات عربی، جملات معترضه، جابه‌جایی اجزای جمله، ترکیبات وصفی و اضافی، مختصات دیباچه شارح، آرایه‌های به‌کاررفته در شرح ابیات و ... پرداخته است. در رساله دکتری «تصحیح انتقادی نسخه خطی شرح مخزن‌الاسرار تألیف قاضی ابراهیم تتوی» (یعقوبی، ۱۴۰۱)، به بررسی نسخه‌های خطی تتوی پرداخته شده که از نظر بررسی خصایص زبانی و ادبی، و تصحیح متن قابل توجه است. مقاله «**نبی‌لو (۱۴۰۲)**» با عنوان «معرفی، مقایسه و نقد شرح محمد بن قوام بلخی و شرح قاضی ابراهیم تتوی (با تکیه بر ابیاتی از مخزن‌الاسرار)» به بررسی و نقد ابیاتی از مخزن‌الاسرار با تکیه بر دو شرح خطی مشهور محمد بن قوام بلخی و قاضی ابراهیم تتوی پرداخته است. مقاله دیگر این نویسنده «**الف (۱۴۰۳)**» با عنوان «بررسی اختلاف نظر شارحان مخزن‌الاسرار در ضبط و تحلیل ابیات» به بررسی اختلاف نظر شارحان مخزن‌الاسرار در ضبط و تحلیل برخی ابیات می‌پردازد و در آن، شرح محمد بن قوام اساس قرار گرفته است. مقاله دیگر این نویسنده «**ب (۱۴۰۳)**» با عنوان «بررسی لغزش‌های محمد بن لاد دهلوی در شرح مخزن‌الاسرار» به شرح خطی دیگری از مخزن‌الاسرار می‌پردازد که از محمد بن لاد دهلوی است و در این مقاله برخی لغزش‌های این شارح بررسی شده است. با توجه به پیشینه پژوهش، مقاله حاضر در بررسی نسخه خوقند، دارای نوآوری است و نشان می‌دهد که در این حوزه، هیچ کاری انجام نشده است.

۲. خصوصیات و روش کار شارح

برخی از ویژگی‌های این شرح درخور توجه است و در مقایسه با برخی شروح دیگر، تمایزاتی دارد؛ یکی از این ویژگی‌ها استناد گسترده‌تر به آیات و احادیث و اقوال است. از دیگر خصوصیات آن، توجه بیشتر به عناصر بلاغی ابیات و توضیح‌دادن آنهاست. توجه به نکات لغوی و واژگانی و توجه به نکات دستوری از ویژگی‌ها دیگر آن است. به‌ضرورت برخی ابیات، به‌تفصیل به داستان‌ها و سرگذشت‌های مرتبط با آن بیت می‌پردازد و توضیحات کاملی می‌آورد. توجه به دانش‌های استفاده‌شده در متن مانند نجوم و طب که در برخی ابیات نظامی منعکس شده است. از دیگر ویژگی‌های این شرح است و شارح نشان می‌دهد که آشنایی بسیار خوبی با این دانش‌ها دارد. استناد به شعر شاعرانی نظیر خاقانی، کمال الدین اسماعیل، ظهیر فاریابی و ... از دیگر ویژگی‌های این شرح است که در ادامه بحث به آنها پرداخته می‌شود:

۱-۲. استناد به آیه و حدیث

- آیه ۳۵ سوره نور: شارح در توضیح بیت زیر به آیه ۳۵ سوره نور استناد می‌کند:

«مهره کش رشته یکتای عقل روشنی دیده بینای عقل
روشنی بمعنی روشن‌کننده دیده عقل لقوله تعالی اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ (نور/۳۵) ای منور السموات و الارض» (شمخا، برگ. ۴)؛ در مصراع دوم، روشنی را در معنای فاعلی در نظر گرفته است؛ یعنی روش‌کننده و با آیه مذکور مرتبط دانسته است.

- آیه ۱۶ سوره غافر: در شرح این بیت به مضمون آیه ۱۶ سوره غافر توجه شده است:

«کیست درین دایره دیرپای کو لمن الملک زند جز خدای
رمز بیت اینست قال الله تعالی لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ (غافر/۱۶) و دایره دیرپا کنایت از آسمان دنیاست» (شمخا، برگ. ۵)؛ متناسب با مصراع دوم و ذکر بخشی از آیه در این مصراع، شارح آیه را به شکل کامل بیان کرده است.

- آیه ۱ سوره اسراء و آیه ۷ تا ۹ سوره نجم: در شرح بیت زیر به آیات مذکور توجه شده است:

«باقفس قالب ازین دامگاه مرغ دلش رفته بآرامگاه
می‌گوید: قوله تعالی سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ (اسراء/۱) الی آخره رمز بیت مذکور اینست قوله تعالی فی سوره النجم وَهُوَ بِالْأُفُقِ الْأَعْلَى ثُمَّ دَنَا فَتَدَلَّى فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى (النجم/۷-۹) در تفسیر آورده است که او بمعنی بل است او ادنی یعنی بل ادنی و این هر یک حروف عطف است» (شمخا، برگ. ۲۷).

- آیه ۲۶ و ۲۷ سوره الرحمن: استناد به این آیات را در شرح بیت زیر می‌توان دید:

«بود و نبود آنچه بلند است و پست باشد و این نیز نباشد که هست
بود خدای و نبود آنچه مخلوقات است بلند کنایت از آسمانست و پست کنایت از زمین است باشد خدای عز و جل و نباشد زمین و اهل آن رمز بیت اینست قال الله تعالی كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ وَيَبْقَى وَجْهُ رَبِّكَ ذُو الْجَلَالِ وَالْإِكْرَامِ (الرحمن/۲۶-۲۷)» (شمخا، برگ. ۵)

- آیه ۲۸ سوره نساء: استناد به این آیه در بیت زیر دیده می‌شود:

«ای همه هستی ز تو پیدا شده خاک ضعیف از تو توانا شده
رمز بیت اینست قال الله تعالی خُلِقَ الْإِنْسَانُ ضَعِيفًا (نساء/۲۸) خاک کنایت از انسانست» (شمخا، برگ. ۱۳)
- استناد به حدیث پیامبر (ص): شارح در توضیح مصراع دوم این بیت به یکی از احادیث پیامبر اسلام (ص) اشاره می‌کند:

«خام کن پخته تدبیرها عذرپذیرننده تقصیرها
در مصراع دوم رمز اینست قال النبی علیه السلام التائب من الذنب کمن لا ذنب له» (شمخا، برگ. ۴)؛
«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ: التَّائِبُ مِنَ الذَّنْبِ كَمَنْ لَا ذَنْبَ لَهُ» (ابن بابویه، بی تا، ج ۲/۷۴).
- استناد به حدیثی از امام سجاد (ع): شارح متناسب با مضمون مصراع اول بیت زیر به حدیث دیگری اشاره می‌کند که قریب به مضمون و عبارت امام سجاد (ع) است:

«روضه ترکیب تورا حور ازوست نرگس بینای ترا نور ازوست

این بیت در صفت روح و اجسادست در حق بشر الروضه باغ و مرغزار قال علیه السلام القبر روضه من ریاض الجنه او حفره من حفر النار» (شمخا، برگ. ۶)؛ «وَقَالَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِمُ السَّلَامُ: إِنَّ الْقَبْرَ رَوْضَةٌ مِنْ رِيَاضِ الْجَنَّةِ أَوْ حُفْرَةٌ مِنْ حُفْرِ النَّيرانِ» (مجلسی، ۱۳۶۲، ج. ۶/۲۱۴).

۲-۲. نکات و عناصر بلاغی

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های نسخه‌خو قد توجه شارح به نکات و عناصر بلاغی است. او در ضمن شرح ابیات به مجاز، تشبیه، استعاره، کنایه، لف و نشر و ... پرداخته است؛ البته باید توجه شود که کنایت و استعارت ممکن است در معنی لغوی کلمه نیز به کار رفته باشد:

کنایت در معنای استعاری

- شارح در این بیت، آینه صبح را کنایت از آفتاب دانسته که معادل استعاره امروز است. در واقع آینه صبح ترکیب اضافه تشبیهی است و در بیت زیر به شکل اضافی نیامده و شارح، آن را به ترکیب اضافی آینه صبح تغییر داده است:

«گر نه ز صبح آینه بیرون فتاد نور تو بر خاک زمین چون فتاد

» آینه صبح کنایت از آفتابست درین محل نور نبوت مراد دارد» (شمخا، برگ. ۵۰)

- در این بیت، ماه کنایت از پیامبر و مهر کنایت از تجلی و انوار الهی در نظر گرفته شده است:

«گر مهی از مهر تو موئی بیار و رگلی از باغ تو بوئی بیار

مراد از ماه کنایت از رسول است و مهر کنایت از تجلی و انوار الهی است یعنی تو ماهی بنور رسالت موی

یعنی نوری از انوار مهر نور الهی که آن تجلی روی تست برین امت رسان» (شمخا، برگ. ۵۲)

- در این بیت، مرغ پرانداخته کنایت از جبرئیل دانسته شده:

«مرغ پر انداخته یعنی ملک خرقه در انداخته یعنی فلک

پرانداخته عاجز شدن و بازماندن از پرش و این کنایت از مهتر جبرئیل است علیه السلام» (شمخا، برگ. ۲۷)

- در این بیت، مرغ کنایت از روح و قفس، کنایت از تن دانسته شده است:

«مرغ الهیش قفس بر شده قالبش از قلب سبک‌تر شده

مرغ کنایت از روح و قفس کنایت از تن و مصراع ثانی در بیان لطافت وجود نبوی علیه السلام بر سبیل تأکید

و تأیید بیت اول آورده است؛ یعنی وجود پاک او لطیف‌تر و پاکیزه‌تر از روان او شده بود» (شمخا، برگ. ۲۷).

استعاره

- شارح در توضیح این ابیات، استعاره‌ها را مشخص می‌کند؛ مثلاً دریا و صحرا را استعاره می‌داند:

«کز ازش علم چه دریاست این تا ابدش ملک چه صحراست این

دریا و صحرا عبارت از وسعت و عمقست یعنی دریای ازش را پایان نیست و صحراء ابدش را نهایت نه و

این استعاره است» (شمخا، برگ. ۶).

- در این بیت، زلف شب و دست روز، استعاره در نظر گرفته شده است:

«تا نگشاد این گره وهم‌سوز زلف شب ایمن نشد از دست روز
در مصراع اول مشارالیه آسمان و زلف شب استعاره از شب و دست روز از روز مجاز او استعارت»
(شمخا، برگ. ۷).

- در این بیت، رخس همزمان استعاره و کنایه از براق دانسته شده و نشان می‌دهد که کنایه در کاربردی شبیه استعاره مصرحه مدنظر شارح است:

«رخش بلند اخترش افکند پست غاشیه را بر کتف هر که هست
بدانکه رخس منسوب رستم است درین محل استعارت و کنایت از براق شب معراج کند؛ یعنی اگر رخس رستم در زمین میتاختی براق رخشیست که در آسمان‌ها تاخت» (شمخا، برگ. ۲۸).

- در این بیت نیز هم‌زمان روضه باغ رفیع استعارت و کنایت از پیامبر دانسته شده است:
«از گل آن روضه باغ رفیع ربع زمین یافته رنگ ربیع
روضه باغ رفیع استعارت و کنایت از رسول کرد علیه‌السلام» (شمخا، برگ. ۳۱)
- در این بیت، سنبل کنایت از پیامبر، و صحرای ناز را استعارت دانسته است:

«تازه‌ترین سنبل صحراء ناز خاصه‌ترین گوهر دریاء راز
درین بیت در مصراع اول پیغمبر علیه‌السلام را سنبل کنایت کرد؛ زیرا چه در محلی یکبار گذر کردی سه شانروز بوی مشک آمدی ... صحراء ناز استعارت کرد از ناز زیراچه منبت سنبل در صحراست ... همچنین گوهر دریای راز مستعاراست یعنی گوهر راز» (شمخا، برگ. ۳۹).

تشبیه

- شارح ضمن توجه به کاربرد کنایی (استعاری) کلماتی مانند روضه، حور و نرگس؛ به رابطه تشبیهی نرگس و چشم توجه کرده است:

«روضه ترکیب تورا حور ازوست نرگس بینای ترا نور ازوست
... درین بیت مراد از روضه، کنایت از جسم است و حور کنایت از روح است ... نرگس کنایت از چشم است و اصل نرگس گلیست که او را تشبیه بچشم کنند» (شمخا، برگ. ۶)
- در این بیت به تشبیه باغ سخا و فلک توجه شده است:

«باغ سخا را چو فلک تازه کرد مرغ سخن را ملک آوازه کرد
باغ سخا را چو فلک استعارت کرد یعنی سخاوت را همچون فلک نوی و تازه‌گی داد ... و تشبیه بر فلک کرد
کما قال الله تعالی بدیع السموات و الارض ... در مصراع دوم سخن بمرغ اشارت کردند؛ زیرا که گرد عالم می‌رسد همچون مرغ و ملک» (شمخا، برگ. ۹).

لف و نشر

شارح در توضیح این بیت به رابطه لَف و نشر جبه و قبا با خورشید و ماه اشاره می‌کند:
«کرد قبا جبه خورشید و ماه زین دو کله دار سپید و سیاه

مصراع اول، لف و نشرست جبه بر خورشید و قبا بر ماه عبارت از روز و شب است و کلاه کنایه از ماه و خورشید است و کله دار شب و روز سپید و سیاه صفت روز و شب است» (شمخا، برگ. ۸).

۲-۳. نکات دستوری و لغوی

- در شرح این بیت، کمرکوه و کلاه زمین را از مرکبات دانسته و برای توضیح ساختمان آن، به ساختار ترکیبی اصطربلاب «و این لغت یونانی است به معنی ترازوی آفتاب، چه اصطرب ترازو و لاب نام آفتاب است» (محمد حسین بن خلف تبریزی، ۱۳۷۶، ج. ۱/۱۲۹) پرداخته است:

«منت او راست هزار آفرین بر کمرکوه کلاه زمین

کمرکوه پهلوی آفتاب را گویند و کلاه زمین ماه و این اسم از اسماء مرکباتست چنانکه اصطربلاب و باب زن اصطرب، ترازو و لاب آفتاب هر دو را جمع کردند علم یکچیز شد و باب زن سیخ کباب را گویند و همچنین کمره کوه از قبیل مرکباتست نه مفردات» (شمخا، برگ. ۶).

- شارح در شرح این بیت، به ریشه لغوی مازاغ می‌پردازد:

«زان گل و زان نرگس کان باغ داشت نرگش او سرمه مازاغ داشت

الزیغ و الزیغوغه گردانیدن چشم و تجاوز کردن ... نرگس در مصراع ثانی کنایت از چشم مبارک پیغمبر علیه‌السلام است رمز بیت اینست قوله تعالی فی صفت النبی علیه‌السلام مازاغ البصر و ماطغی بدانکه شب معراج نظر حضرت رسالت جایی رسید که بصر و فکر هیچ مخلوقی نرسید» (شمخا، برگ. ۳۲).

۲-۴. بیان سرگذشت‌ها و داستان‌ها

یکی از ویژگی‌های این شرح، پرداختن به قصه‌ها و داستان‌های مرتبط با هر بیت است که گاهی به‌اجمال و گاهی به تفصیل وقایع را شرح می‌دهد، به چند نمونه اشاره می‌شود:

- واقعه شب معراج و داستان حضرت سلیمان(ع):

«منزل شب را تو دراز آوری روز فرورفته تو بازآوری

بدانکه این بیت، متضمن دو قصه است؛ یکی قصه شب معراج پیغمبر صلی الله علیه و سلم و دوم قصه مهتر سلیمان علیه‌السلام» (شمخا، برگ. ۱۶).

- واقعه زهرآلود کردن بزغاله توسط زن یهودی:

«چون ز کمان تیر شکر زخمه ریخت زهر ز بزغاله خوانش گریخت

«بدانکه بیت متضمن قصه است که روزی حضرت رسالت علیه‌السلام در موضع نزول فرموده بود، عورتی زالی بزغاله بریان کرده زهرآمیخته پیش پیغمبر آورد ...» (شمخا، برگ. ۳۰).

- بیان داستان حضرت یوسف(ع) و حضرت یونس(ع):

«یوسف دلوی شده چون آفتاب یونس حوتی شده زان لو آب

درین بیت دو قصه است؛ یکی قصه مهتر یوسف و دوم، قصه مهتر یونس علیهماالسلام و این هر دو بدلو و ماهی منسوب است قال الله تعالی فی قصه یوسف وَجَاءَتْ سَيَّارَةٌ فَأَرْسَلُوا وَارِدَهُمْ فَأَدْلَى دَلْوَهُ (یوسف/۱۹) الآیه و

فی قصه یونس وَذَا النُّونِ إِذْ ذَهَبَ مُغَاضِبًا فَظَنَّ أَنْ لَنْ نَقْدِرَ عَلَيْهِ فَنَادَى فِي الظُّلُمَاتِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ سُبْحَانَكَ إِنِّي كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ (انبیاء/۸۷)» (شمخا، برگ. ۳۱)

۵-۲. توجه به اطلاعات و دانش‌های استفاده‌شده در شرح متن

شارح با توضیحات خود نشان می‌دهد که به برخی دانش‌ها مانند نجوم، شناخت حیوانات و نیز اطلاعات معمول عصر خود که لازمه شرح متن است، واقف بوده و اشراف لازم را دارد:

- بیان اوصاف هما

«کبک‌وش آن باز و کبوتر و فاخته را ذکر کرده ... و این هر چهار در صفت کنایت براق است و همای درین بیت کبک و باز و کبوتر و فاخته را ذکر کرده ... و این هر چهار در صفت کنایت براق است و همای کنایت از پیغمبر کند علیه‌السلام... همای طائریست که در جو فلک طیران کند بعد از پانزده شبانروز نظر در بیابانی کند استخوانی پوسیده و کهنه شده و افتاده بود قصد کند آن را از زمین بردارد و بالای کوهی برد و در هوا از منقار فرود اندازد؛ چنانکه آن استخوان ذره ذره شود یکدوریزه از آن به منقار گیرد و بخورد و باز در طیران شود تا پانزده شبانروز دیگر درین فلک طیران کند؛ چنانکه عادت اوست و این طایر بغایت خجسته و میمون است و بر هر که سایه افکند، اهل سعادت و دولت گردد. فاریابی گوید رحمه الله علیه بر ممدوح خود»

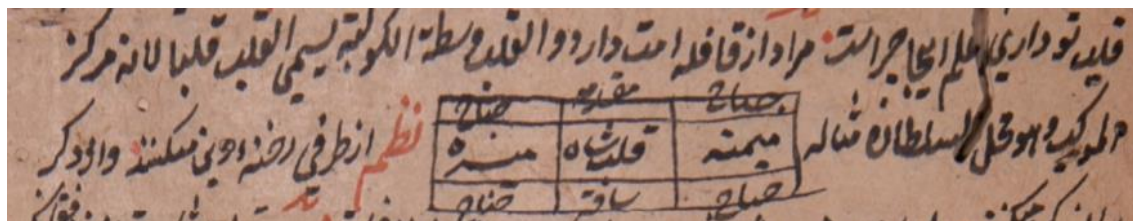
تیغش ز کله سربسی مغز دشمنان نسرین چرخ را چو هما استخوان دهد»

(شمخا، برگ. ۳۴).

- آرایش سپاه و نحوه چینش آن

«شحنه تویی قافله تنها چراسست قلب تو داری علم اینجا چراسست

مراد از قافله امت دارد و القلب وسطه الکوکبه یسمی القلب قلبا لانه مرکز الموکب و هو محل السلطان مثاله»

(شمخا، برگ. ۵۴)

همان طور که دیده می‌شود، شارح با جدول بندی، آرایش سپاه را تبیین کرده است:

جناح	مقدمه	جناح
میسره	قلب شاه	میمنه
جناح	ساقه	جناح

- بیان اطلاعات نجومی

«منزل شب را تو دراز آوری روز فرورفته تو باز آوری»

(شمخا، برگ. ۱۶)؛

«چون ز کمان تیر شکر زخمه ریخت زهر ز بزغاله خوانش گریخت»

(شمخا، برگ. ۳۰)

در ذیل این ابیات اطلاعات نجومی خود را به رخ می‌کشد و مفصل درباره آنها توضیح می‌دهد که به دلیل محدودیت صفحات مقاله از ذکر آن خودداری می‌شود.

۶-۲. استناد به شعر شاعران

شارح به ضرورت توضیح برخی ابیات به ذکر شواهد مثال از شاعرانی نظیر انوری، خاقانی، ظهیر فاریابی، کمال الدین اسماعیل و سعدی و ... پرداخته است:

- استناد به شعر خاقانی و کمال الدین اسماعیل:

در بیان انواع یاقوت و لعل نگارنده می‌گوید: «بدانکه یاقوت بر دو نوع است: یکی گرد است آن را رمانی گویند برنگ دانه انار؛ دوم، دراز آن را پیکانی خوانند و این صفت در لعل هم بود؛ چنانکه خواجه خاقانی گوید:

بخاک سوده ماند رخ و بخون ساده ماند اشک که رویم لعل پیکانست و اشکم لعل پیکانی

... مولانا کمال الدین سپاهانی هم درین معنی گوید:

پاره خون که در افتد بسر [ز سر] بینی کوه از شعاع کرمش لعل بدخشان گردد

[کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸، ص. ۱۰]؛ (شمخا، برگ. ۹)

البته در ضبط بیت خاقانی خطاهایی دیده می‌شود و شکل صحیح آن چنین است:

بخون سوده ماند اشک و خاک سوده دارد رخ مگر رخ نعل پیکانست و اشکم لعل پیکانی

(خاقانی، ۱۳۱۶، ص. ۴۲۲)

- استناد به شعر ظهیر فاریابی:

«زلف زمین در بر عالم فکند خال عصا بر رخ آدم فکند

زلف زمین یعنی زمین و بر قول دیگر زلف زمین شب مراد دارد؛ زیرا اللیل ظل الارض چنانکه شاعر گوید:

دوش در وقت آنک ضلّ زمین کرد بر موکب شعاع کمین

[ظهیر فاریابی، ۱۳۸۱، ص. ۱۵۲] (شمخا، برگ. ۱۰)

«این طایر [هما] بغایت خجسته و میمون است و بر هر که سایه افکند، اهل سعادت و دولت گردد. فاریابی

گوید رحمه الله علیه بر ممدوح خود

تیغش ز کله سر بی مغز دشمنان نسرین چرخ را چو هما استخوان دهد

[ظهیر فاریابی، ۱۳۸۱، ص. ۸۵] (شمخا، برگ. ۳۴)

- استناد به شعر سعدی:

«امی گویا بزبان فصیح از الف آدم و میم مسیح

شیخ سعدی شیرازی، رحمه الله علیه، در نعت نویسد

یتیمی که ناکرده قرآن درست کتب خانه چند ملت بشست

[سعدی، ۱۳۵۹، ص. ۴] (شمخا، برگ. ۲۲)

– استناد به شعر انوری:

«رخش بلند اخترش افکند پست غاشیه را بر کتف هر که هست
... چنانچه انوری در صفت اسب ممدوح گوید، رحم الله علیه
بوقت رفتن و طی کردن مسالک ملک هواش فرقد [فدقد] دریا سراب که صحراست

[انوری، ۱۳۶۴، ص. ۲۸] (شمخا، برگ. ۲۸)

با دقت در مطالب فوق مشخص می‌شود که شارح اطلاعات گسترده‌ای دارد و در بیشتر ابیات به ضرورت اطلاعات قرآنی، نجومی، جانورشناسی، زبانی و ادبی خود را نشان می‌دهد. همین امر موجب می‌شود تا این شرح در مقایسه با شروح دیگر قابل توجه و ارزشمند به نظر بیاید و تقریباً از شروح دیگر چیزی کم نداشته باشد. گفتنی است که برخی از شروح قدیمی، خود را ملزم به بیان تفصیلی و گسترده این اطلاعات و مطالب نمی‌کردند.

۳. مقایسه شرح ابیاتی از نسخه خوقند با سایر شروح

برای آشنایی بیشتر با این نسخه، به شرح ابیاتی از آن و مقایسه آن با شروح دیگر پرداخته می‌شود:

۱- چون دل داود نفس تنگ داشت درخور این زیر کم آهنگ داشت

(شمخا، برگ. ۶۰)

اختلاف ضبط کلمات بیت در شروح دیگر: کلمه چون بیت فوق، در (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۵۶) و (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۵۸) و (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۲۰۹) خود ضبط شده است؛ کلمه این بیت فوق در (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۵۶) آن ضبط شده است؛ کلمه کم بیت فوق در (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۵۶) بم ضبط شده و ترکیب نفس تنگ بیت فوق در (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۵۸) دلی تنگ ضبط شده است.

در نسخه مورد بحث، به داستان حضرت داود اشاره می‌شود و برخلاف بقیه شروح به داستان همسر اوریا نمی‌پردازد و به بسته شدن نفس داود پیامبر و عدم امکان خواندن آواز زیر توجه شده است. از نکات جالب شرح بیت حاضر توجه شارح به روابط بیت با ابیات قبل و زمینه و بافت متنی بیت است و با بیان اینکه گوی قبول را استعارت بزیر کرد، به جنبه بلاغی و استعاره بیت نیز پرداخته است. همچنین استناد به بیت ظهیر فاریابی نیز از تسلط و توجه شارح به اشعار شاعران دیگر حکایت دارد: «این بیت مضمون قصه مهتر داود علیه السلام است، چنین آورده اند وقتی از وقت ها نفس مبارک از آواز زیر بسته شد؛ چنانکه بهیچ دارو و علاج گشاده نشد آرزو برد اگر مملکت خلافت از من برود و نفس بگشاید، چه نکو بود القصه یعنی لحن؛ زیرا گر نفس گشاده بود، توان نواخت. چون بسته شود هیچ آوازی و لحنی نیاید بستگی نفس مانع گردد و درین بیت گوی قبول را استعارت بزیر کرد؛ زیرا چه احسن صوت یکی از معجزات داود، علیه السلام بود. هر گاه که زبور خواندی آدمیان و پرندگان بیهوش و بیجان می شدند، از غایت حسن صوت و آواز او همدردین معنی مولانا ظهیرالدین فاریابی، رحمه الله علیه، صفت آواز بم و زیر کند

صریر کلک تو در حل مشکلات جهان چنانکه نغمه داود در اداء زبور

[ظهیر فاریابی، ۱۳۸۱، ص. ۱۰۶]

حاصل معنی آنکه یعنی بستگی نفس مهتر داود را علیه‌السلام چنان تنگ آورد که از آرزوی زیر از مطلوب بازماند و بمقصود نرسید» (شمخا، برگ. ۶۰). محمد بن قوام ضمن اشاره به خواندن حضرت داود، به داستان زن اوریا نیز توجه می‌کند: «قصه الحان داود پیغمبر، علیه‌السلام و خواندن او مشهور است تا در وقتی از غایت تنگی نفس او بسته شد و خواست اگر بمقابله جمیع ملک نفس من بگشاید خوش باشد و یا از تنگی نفس مراد آن باشد که میل گوشه دل او بزین شده بود و الله اعلم ... و حاصل آنست که داود علیه‌السلام از سبب زلت خود که قصد نکاح زن اوریا کرد و فرشته‌هاش بمخاصمت پیش آمدند که قوله تعالی لَهُ تِسْعٌ وَتِسْعُونَ نَعْجَةً وَلِيَ نَعْجَةً وَاحِدَةً (ص/۲۳) الایه و این قصه مشهور است ازین سبب او نیز از طلب آن قبول باز ماند» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۵۶)؛ در این شرح با توجه به حاصل معنی بیان‌شده، بازماندن حضرت داود از رسیدن به گوی قبولی، فقط به داستان همسر اوریا منحصر می‌شود. تتوی در شرح بیت هم به رابطه گوی قبولی با الحان زیر توجه می‌کند و هم اشاره‌ای دارد به خطبه زن اوریا: «درین مقام قبول مذکور را بزیر الحان تخیل کرده در سبب نیافتن او مر قبول مذکور را فرماید که از آنجا دل داود، علیه‌السلام نفس تنگ داشت آهنگ لایق آن زیر نتوانست ادا نمود و آن زیر ازو فوت شد ... و تنگی نفس اشارت است به تعجیل او در خطبه زن اوریا» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۴۴). دستگردی با ضبط بم به جای کم، به تقابل آهنگ زیر و بم توجه می‌کند و تنگی نفس داود را فقط به نکاح زن اوریا مرتبط می‌داند: «تنگی نفس داود به مناسبت نکاح زن اوریا است یعنی به سبب این نفس تنگی نتوانست آواز بلند که مناسب گوی قبولی است بخواند، پس بم خواند و محروم شد» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۵۶). ثروتیان شرح بیت را به آواز خوانی و ازدواج داود با یک صد زن مرتبط می‌داند: «در این دنیا غم می‌خورد و از خدا غافل بود و شایسته این آهنگ زیر و پیامبری که امری بسیار باریک است آهنگ کم داشت و نمی‌توانست از عهدۀ آن بریاید. نکته: کنایه‌ای دارد به آواز خوانی داود و ازدواج او با یک صد زن» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۴۴). زنجانی ضمن اشاره به داستان زن اوریا، باز ماندن داود از مسابقۀ گوی قبولی را نتیجۀ تنگی نفس او می‌داند: «نفس تنگ داشتن: کنایه از بخل و حرص و طمع آمده و اشاره است به عشق داود بر زن اوریا ... معنی: دل حضرت داود هم استعداد و امکانات لازم برای شرکت در این مسابقه را نداشت؛ زیرا داود تنگی نفس داشت و تنگ نفسان استعداد شرکت در مسابقات، چوگان بازی و اسب دوانی را ندارند» (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۲۰۹).

۲. چونکه هوا سرد شود یکدو ماه برف سپید آورد ابر سیاه

(شمخا، برگ. ۱۵۵)

در ضبط این بیت، اختلافی بین شروح وجود ندارد.

نسخۀ خوقند در شرح این بیت ضمن توجه به بافت متنی، بیت را مربوط به ایام پیری می‌داند و با ذکر برخی نکات نجومی، موضوع جوانی و پیری را با فصول سال مقایسه می‌کند: «این بیت تمثیل ایام پیریست و سردی عبارت ازوست یکدو ماه لاعلی‌الیقین مراد از یکدوماه کمالیت تموز است و ابتداء او جوزاست. بعد ازو سرطان و اسد و سنبله و میزان سه ماه است و بعد ازان عقرب و قوس از بروج زمستان و ربیع نیز سگان ماه است. همچنین جوانی را ممائلت به زمستان تکمیل تموز جوانی سه ماه خریف برف پیری دهد پیری همه سردی است و سردی هوای زمستان و برف از ابر است؛ چنانکه این در زمین خراسان است و ترکستان و تخصیص ابر سیاه

دو وجه است؛ اول، پیری بعد از جوانی چنانکه از ابر سیاه برف سپید و دوم، باران و برق اغلب ابر سیاه را چنانکه برق از ابر بدرخشد و نگاهدارد بخاصیت همچون زنگی خنده لازمه اوست» (شمخا، برگ. ۱۵۵). محمد بن قوام بلخی و قاضی ابراهیم تتوی برای این بیت شرح و توضیحی نیاورده‌اند. دستگردی این بیت را در ادامه بیت قبل توضیح داده و آن را به معنای ظاهری بیت حمل کرده است. بیت قبل چنین است:

آتش طبع تو چو کافور خورد مشک ترا طبع چو کافور کرد

(دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۹۵)

سپس دو بیت را با هم چنین شرح می‌دهد: «چون جوانی آتشین طبع تو کافور پیری خورد و سرد شد، موی مشکین تو را طبیعت به رنگ کافور کرد؛ زیرا پس از سردی هوا برف سفید از ابر سیاه می‌بارد» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۹۵). ثروتیان و زنجانی نیز برای این بیت توضیحی نیاورده‌اند.

۳- شمع کن این زرد گل جعفری تا چو چراغ از گل خود بر خوری

(شمخا، برگ. ۱۷۷)

در ضبط این بیت، اختلافی بین شروح وجود ندارد.

شارح نسخه خوقند در شرح این بیت، به جنبه بلاغی گل جعفری توجه کرده است؛ هرچند طبق دریافت قدیم، استعاره را کنایه دانسته است. همچنین ضمن معنای بیت به تعبیر خود رمز بیت یعنی آیه مرتبط با مضمون بیت را نیز آورده است: «گل جعفری کنایت از روز است بدانکه زر انواع است یکی ازان زر جعفری گویند و این منسوب است بحکیم که دو مس را زر کردی مشهور بزر شد؛ چنانکه زر رکنی و شش سری مراد از شمع کردن صرف کردن براه حق یعنی در راه او نفقه کن تا همچو چراغ روشن بصیر شوی رمز بیت اینست قوله تعالی قال الَّذِينَ يَتَّقُونَ أَمْوَالَهُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ سِرًّا وَعَلَانِيَةً فَلَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ» (بقره/۲۷۴) (شمخا، برگ. ۱۷۷). توضیح محمد بن قوام بلخی مختصر است و جنبه ژرف‌ساختی و تفسیری بیت را بیان نکرده و زرد گل جعفری را نوعی زر خالص دانسته و معنای واضحی ارائه نداده است: «همچو نور شمع نفع روشنائی مال بخلق رسان و زرد گل جعفری نوعی از زر خالص است و چراغ را گل از بسیاری روغن افتد» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۹۲). تتوی نیز مفردات بیت را معنا می‌کند و زرد گل جعفری را کنایت از طلا دانسته است: «زرد گل جعفری کنایت است از طلا و شمکردن [شمع کردن] کنایت از فیض رسانیدن بآن بخشش و بذل و گل چراغ زبانه چراغ و چون چراغ زبانه خود را شمع ساخته‌ای بدان فیض و نور رسانده ست از گل خود برخوردار شده است که بسبب آن روغن در وی می‌کنند و هر ساعت از وی خبر می‌گیرند و نگاهداشت آن لازم می‌دانند و تواند بود که مراد از شمع ساختن سوختن باشد؛ یعنی طلا را بسوزد و صرف کن چنانچه چراغ گل خود را که قتیله است می‌سوزد و صرف می‌کند تا همچون چراغ از گل خود برخورداری طلا بهره‌یابی که از زر آنچه بدهند بماند و آنچه بنمایند نماند» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۱۱۸). دستگردی بعد از توضیح زرد گل جعفری، معنایی ارائه می‌دهد؛ ولی تعبیر روغن آخرت از خود بیت به دست نمی‌آید؛ بلکه از ابیات پیشین و موضوع مقالت سیزدهم، دریافت شده است: «زرد گل جعفری: کنایه از زر سره است چون جعفر برمکی اول کسی است که زر سره را امر به سکه زدن داد و قبل از وی بر ناسره سکه می‌زدند؛ یعنی زر را ببخش و چون شمع به نور وی همه را روشن کن. چراغ‌های روغنی قدیم وقتی گل می‌کرد و یک سوخته‌ای از قتیله در وسط شعله‌اش پیدا می‌شد، دلیل بی‌روغنی بود. پس به

سبب گل کردن روغنش می‌دادند؛ یعنی تو هم اگر گل زر خود را برای همه بسوزانی. بخشش کنی، چون چراغ از این گل به روغن آخرت می‌رسی» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۱۳۸). ثروتیان شمع کردن را ذوب کردن معنی کرده و زرد گل جعفری را علاوه بر طلا، به خورشید هم ارجاع داده است. با توجه به معنی ظاهراً گل چراغ را نور و روشنایی دانسته است: «شمع کردن: ذوب کردن، ذوب کردن. این زرد گل جعفری: این سکه زر خالص جعفر برمکی / ایهاما خورشید ... نفقه کن و این سکه‌های زر خالص را آب کرده ببخش تا مانند چراغ از نور و روشنایی خود بهره‌مند باشی و در میان بزم‌ها عزت و شرف یابی» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۳۲۹). زنجانی به معنی چند ترکیب بیت اکتفا کرده است: «شمع کردن: سوزاندن و از نورش استفاده کردن. جعفری: گلی است زرد رنگ. سکه‌ای که به جعفری مشهور بوده و زر خالص داشته. زرد گل جعفری: سکه طلا. گل چراغ: نور چراغ» (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۳۸۴).

۴- همت آلوده آن یک دو مرد بر تن محمود نگر تا چه کرد

(شمخا، برگ. ۱۵۲)

اختلاف ضبط کلمات بیت در شروح دیگر: کلمه نگر بیت فوق در (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۹۰) و (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۱۱۱) بین ضبط شده است.

شارح در شرح این بیت، روایت متفاوتی را از قصه سلطان محمود نقل می‌کند که با روایت دیگر شارحان متفاوت است. در این روایت، تأثیر سه نفر خراباتی و عملکرد عادی وزیر در خلاص کردن آنها از زندان، محور روایت است و سپس شارح به تأثیر همت و آثار آن می‌پردازد: «این بیت متضمن قصه سلطان محمود غازیست، رحمه الله علیه چنین می‌آرند که شبی از شب‌ها سلطان محمود غازی بر عادت معهود خویش در کوئی می‌گذشت سه نفر از اهل خرابات مشغول بشراب و قمار بودند. ناگاه از قضا بر سر ایشان رسید، فرمود ایشان را به زندان برند و خود بازگشت و به حرم رفت. از قضا دردی به محمود آغاز شد؛ چنانکه در ناله و فریاد شد. کار به جایی رسید که در معرض هلاکت افتاد. وزیر را طلب فرمود. کیفیت حال خویش بازگفت. وزیر دانا بود، گفت نباید امروز کسی را آزوده باشی دران محل سه نفر خراباتی را یاد کرده، گفت که ایشان را به زندان فرموده‌ام و آزوده‌ام که در نیم شب مشغول بفسق و فجور بودند وزیر گفت ... تا ایشان را خلاص دادند و خلعت پوشانیدند. درحال علی‌الفور ازان زحمت خلاص یافت. القصه اثر بیداری شب که ایشان خلاص یافتند، اگرچه در معصیت بودند. مقصود ازین بیت آنست که همت اثرها دارد که همت آلوده معصیت در تن محمود چه کرد، اگر همت از اخلاص و طاعت باشد تا چه اثرها ازو پیدا آید» (شمخا، برگ. ۱۵۲). روایت محمد بن قوام بلخی، تنوی، دستگردی، ثروتیان و زنجانی شبیه هم و متفاوت‌تر از روایت نسخه خوقند است و غالباً تحت تأثیر روایت محمد بن قوام بلخی پدید آمده است. او قصه را به کفار و بتخانه نسبت می‌دهد و پس از بیماری سلطان محمود، حکما از درمان عاجز می‌شوند و مشایخ با ترفند و حيله او را نجات می‌دهند: «آلوده کافر است که بلوث کفر آلوده است و آن قصه چنان است که سلطان محمود حصاریرا محصر کرده و کفاران حصار مضطر شده، چند نفر متوهمان همت بستند و در بتخانه نشستند و وهم بران گماشتند که تا سلطان محمود هلاک نگردد ما ازین بتخانه برون نمی‌ایم ... سلطان محمود را مرضی صعب حاصل شده ... چون آن حکما از تشخیص مرض و علاج او عاجز آمدند. سلطان التجا به مشایخ کرد ... اتفاق بران افتاد که طبل شادی بنواختند و صلاهی عام دردادند که

سلطان محمود را به کلی صحت یافت ... از استماع این خبر در همت آن متوهمان قصوری پدید آمد و ترک آن گرفتند» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۷۷). تتوی همین مطالب محمد بن قوام را با کمترین تغییر، آورده است (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۹۹). دستگردی نیز با تعبیر دیگری، روایت محمد بن قوام را بیان می‌کند: «در غزای هندوستان، محمود شهری را محاصره کرد. چند نفر مرتاض هندو در بتخانه نشسته و همت و عزم بر مردن محمود گماشتند. پس سخت مریض شد و اطبا عاجز ماندند. یکی از اهل باطن بدو گفت: کفار بر مرگ تو همت گماشتند ... پس به تدبیر آن دانا طبل شادی فروکوفته و به دروغ شفای محمود را صلاهی عام دادند. این خبر در همت مرتاضان سستی ایجاد کرده و موجب صحت محمود گردید» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۹۰). ثروتیان نیز همین روایت را می‌آورد و پایان آن را به مرگ سلطان محمود ختم می‌کند: «اشاره است به مرتاضان هندی که می‌گویند همت و نظر کردند تا محمود غزنوی به تب گرفتار شد و از دنیا رفت و مردم هندوستان ایمن نشدند» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۳۰۴). زنجانی نیز از شرح محمد بلخی مطالب فوق را بازگو می‌کند (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۳۱۶).

۵- راه روانی که ملائک پیند در ره کشف از کشفی کم نیند

(شمخا، برگ. ۱۵۲)

در ضبط این بیت، اختلافی بین شروح وجود ندارد.

شارح در توضیح این بیت به شیوه پرورش و نحوه نگهداری تخم توسط لاک‌پشت اشاره می‌کند و آن را با همت‌گماشتن و نظر اهل سلوک پیوند می‌دهد و توضیحات او با تفصیل بیشتری همراه است و غرض نهایی بیت را نیز مطرح می‌کند: «راه روان اهل سلوک، ملایکی اهل طیر و سیر، الکشف باخه بدانکه خاصیت باخه است که بیضها فرودآرد کناره آب بدارد و نظر سوی آن بیضها نگرد چندانکه نظر خویش در کار دارد که بچگان بیرون آیند و هر جانوری که هست یا توالد دارد و یا بیضها کشد و زیر پر خویش پرورده یا شیر دهد مگر باخه که بنظر پرورد و این تمثیل برای سلوک آورده است که ایشان کم از باخه نیند که مرید خویش را بنظر معرفت کدورت معصیت از باطن او دور کند که الشیخ یحیی و یمیت بصفات الحمیده و الذمیمه» (شمخا، برگ. ۱۵۲). محمد بن قوام و تتوی نیز فقط به همت‌گماشتن باخه بر تخم‌ها توجه دارند: «باخه بیضه‌ها در کرانه آب نهد از میان آب چشم بران نهاده و همت‌گماشته می‌نگرد تا آن زمان که بچه برون آید» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۷۷)؛ «کشف، باخه و آن، تخم خود را بساحل نهد و خود در آب می‌باشد و در همه حال و در همه جا نظر تربیت او بران تخم مقصود باشد تا بهمت و اهتمام او آن تخم بچه می‌آرد» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۹۹). دستگردی ضمن بیان نظرنهادن لاک‌پشت بر تخم‌ها، به غرض اصلی بیت هم پرداخته است؛ البته دستگردی، کشف و شهود، را به کیفر ظلم تأویل می‌کند که با موضوع مقالت چهارم یعنی در رعایت رعیت سازگارتر است؛ ولی در نسخه خوقند به اهل سلوک و دورکردن مرید با نظر معرفت پیر از معصیت باطنی تأویل می‌شود که این تفسیر هم دور از نگاه و نظر نظامی نیست. «کشف بر ساحل تخم می‌نهد و خود در آب رفته از دور چشم بر آن تخم نهاده، همت بر تولید و تربیت بچه خود می‌گمارد و به همین همت، بچه از تخم بیرون می‌آید؛ یعنی همت مردان خدا در راه کشف هر چیز، که از جمله کیفر ظالم است، از کشفی کم نیست» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۹۰). شرح ثروتیان نیز قریب به معنی نسخه خوقند است: «سنگ‌پشت در ریگزار و ساحل رودخانه تخم می‌گذارد و تخم‌ها را زیر ریگ پنهان می‌کند، از دور در آنها نظر کرده به همت بچه‌ها را از تخم بیرون می‌آورد ... ای مرد سالک، بدان آن راهروانی که پای فرشته دارند و

معراج می‌کنند در همت از سنگ پستی کمتر نیستند» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۳۰۴). زنجانی نیز در شرح این بیت، مطالب محمد بن قوام بلخی را ذکر می‌کند (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۳۱۶).

۴. برخی از خطاها و لغزش‌های شارح

با وجود مزیت‌ها و ارزش‌های این شرح، باید به برخی لغزش‌ها و خطاهای آن نیز توجه شود، به چند نمونه از این لغزش‌ها پرداخته می‌شود:

۱- آنکه سرش زرکش سلطان کشید بازپسین لقمه ز آهن چشید

(شمخا، برگ. ۸۱)

بیشتر شارحان، این بیت‌ها را ناظر بر سرگذشت امیرمعزی می‌دانند؛ ولی در نسخه خوقند، شارح آن را به خواجه نظام طوسی مرتبط می‌کند: «بدانکه درین ابیات خواجه نظام طوسی را که وزیر سلطان سنجر بود طعنه و مذمت کند؛ یعنی برای دنیا آهن سنجر خورد و آن چنان بود که روزی سلطان سنجر مست بود، تیر بر آماج می‌فرستاد. مقربان درگاه حاضر بودند. نظام طوسی یکی از شعرای آن عصر و وزیر او بود. هر بار که او تیر انداختی، نظام طوسی دویدی و تیر از آماج گاه برگرفتی و پیش سلطان سنجر آوردی. کُرتی قضا را از برای تیر دیگر دوید. سلطان سنجر مست بود. تیر دیگر گشاد. طرف آماج زد. در اثنای راه بر پشت نظام طوسی رسید و سر از طرف سینه کشید او بیفتاد و فریاد خواست که نظام طوسی را تیر رسید. سلطان سنجر خود دوید. چون بر سر او رسید، کار از دست رفته بود دران حالت که جان می‌داد این قطعه به بدیهه گفت:

تیر او را بشعر بستودم کامد و سینه خست سرافراشت

من ندانم که این ودیعت را تا قیامت بسینه خواهم داشت؟

حاصل یعنی هر که در آرزوی حرص افتاد، او همچون نظام طوسی لقمه آهن از سنجر خورد و هرکه ترک کرد ایمن از ناشایست‌ها شد همچو سیماب بی آفت پتک و سندان نقره شد» (شمخا، برگ. ۸۱). در شاعربودن نظام طوسی تردید است؛ زیرا اگر مراد خواجه نظام الملک طوسی، نویسنده سیاست نامه باشد، او وزیر آلپ ارسلان و ملکشاه بوده و رابطه او با سلطان سنجر به عنوان وزیر، تردید برانگیز است. همچنین خواجه نظام الملک بیشتر به نثر و نویسندگی شهرت دارد تا شاعری. در بین وزیران سلطان سنجر نیز قوام الدین ناصر بن علی درگزینی، شهاب الدین ابوالقاسم بن ابوالفرج و ابونصر احمد بن فضل از شهرت بیشتری برخوردارند. از سوی دیگر، دو بیت ذکر شده، در بخش قطعات دیوان امیرمعزی آمده و شکل کامل قطعه چنین است:

تیر شه را به نظم بستودم شکر کرد و به فخر سر بفراشت

آمد و بوسه داد سینه من رفت و پیکان به سینه در بگذاشت

من ندانم که این ودیعت را سینه تا کی نگاه خواهد داشت

(امیرمعزی، ۱۳۱۸، ص. ۷۹۰)

محمد بن قوام بلخی به شکل کلی به چند شاعر که از خشم سلاطین به زندان افتاده‌اند اشاره می‌کند مانند خاقانی، فردوسی و ... : «بازپسین لقمه به آهن چشید؛ یعنی عاقبت کار او به بند و زندان کشید. مذمت شعرا و مادح می‌کند که بسا مداحان مقرب سلطان که همواره انعام و خلعت‌ها می‌بردند و عاقبت در بند و زندان دنیا

گرفتار شدند از سبب غیرت سلاطین ... چنانکه ملک الکلام خاقانی مدتی در قید و بند ماند و فردوسی طوسی از بیم قتل گریخت و تاج زرین را پیش پیل انداختند و عبید را بر دار کردند و چندین شاعران سخن سحری در زندان تلف شدند» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۱۰۱). تتوی به شاعر خاصی اشاره نمی‌کند: «معنی کلام آنست که آنکس که خلعت زرکش سلطان بر سر کشید ای شعر را در مدح سلاطین گفت و خلعت زرکش یافت آخر بند و زندان نصیب خود یافت» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۶۰). دستگردی نیز معنی کلی از بیت ارائه می‌دهد: «یعنی هرکس زرکش سلطان پوشید، عاقبت غذای او شمشیر شد» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۷۱). ثروتیان در ضمن توضیحات بیت، شاعر مدنظر نظامی را رشید و طواط می‌داند: «اشاره دارد به سرگذشت رشیدالدین و طواط که در محاصره قریه هزاراسب از سوی سنجر، شعری سروده به لشکر سنجر انداخته بود ... سنجر سوگند خورده بود او را دو نیمه کند. هزار اسب گرفته می‌شود. رشید فراری می‌شود و سنجر هرچه سفارش می‌کند که بیاید او را بخشیده‌ام و صله خواهم داد، رشید باور نمی‌کند و آهن سنجر نمی‌خورد» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۷۱).

زنجانی ضمن معنا، شاعر مدنظر را امیرمعزی می‌داند و به بیت مشهور دیگر او درباره این واقعه اشاره می‌کند: «کسی که عمامه زرتار از سلطان دریافت می‌کند، در پایان به زخم شمشیر یا تیر همان سلطان گرفتار می‌شود. نظیر آنچه امیر معزی را اتفاق افتاد، تیری از کمان سلطان سنجر بدر شد و در سینه شاعر نشست، هرچند شاعر در آن لحظه کشته نشد و در قصیده‌ای سرود:

منت خدای را که به تیر خدایگان من بنده بیگانه نشدم کشته رایگان

ولی سرانجام با همان زخم از میان رفت»

(زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۲۴۵).

۲- بابل من گنجۀ هاروت سوز زهره من خاطر انجم فروز

(شمخا، برگ. ۸۳)

شارح در شرح این بیت، بابل را چاهی در کشمیر معرفی می‌کند و همچنین بابل را کنایت از کتاب یعنی مخزن الاسرار می‌داند، در معنا هم بابل را منشاء سحر دانسته است؛ همان‌گونه که سخن نظامی ناسخ سحر است: «درین بیت مضمون قصه هاروت و ماروت است؛ بدانکه گنجه نام شهر است که مولد و منشاء خواجه دران شهر بود و بابل چاهیست در کشمیر زمینی که منشاء سحر از آنجا است. هاروت و ماروت را دران چاه عذاب کنند. حاصل معنی آنکه بابل کنایت از کتاب است و زهره کنایت از ذهن و طبیعت است؛ یعنی چنانکه بابل منشاء سحر است، همچنین سخن من ناسخ سحر است و طبیعت من همچون زهره انجم فروز است از طبیعت خویش و زهره را نسبت بطبیعت کرد؛ زیرا چه خوش طبع مزاج است و برج او میزانست همچو طبع موزون» (شمخا، برگ. ۸۳)؛ همان‌طور که دریافت می‌شود چاه‌بودن بابل در کشمیر در این سیاق سخن خطاست و از سوی دیگر بابل اگر منشاء سحر باشد، مخزن الاسرار نیز باید سحرآلود باشد نه ناسخ سحر؛ کنایه (استعاره) از کتاب‌بودن بابل نیز وجه بلاغی جذابی ندارد. محمد بن قوام بلخی به رابطه بابل و گنجه از نگاه نظامی توجه دارد: «بابل من گنجه است و ازین روی که مسکن من است، سوزنده سحر هاروت و ماروت است ... و خاطر خود را زهره انجم فروز می‌گوید که زهره آراینده فلک و مطربه فلک است» (محمد بن قوام بلخی، برگ. ۶۲)، تتوی نیز به شباهت بابل و گنجه از نظر نظامی اشاره می‌کند: «بابل معدن سحر است گنجه را بابل خود قرار داده است و ازان

معادن خود اراده داشته و هاروت سوز گفته چه معدن سحر حلال سوزنده و محوکننده هاروت است» (تتوی، ۱۰۹۷ق، برگ. ۷۱). دستگردی به اختصار به همین مطلب اشاره می‌کند: «سحر سخن من ملائک فریب و بابلم گنجه و زهره‌ام خاطر است» (دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۴۵). ثروتیان، هاروت سوز را در وجهی دیگر معنا می‌کند و آن را سبب رشک هاروت می‌داند: «نظامی می‌گوید: گنجه هاروت سوز بابل من است یعنی گنجه‌ای که هاروت به آن رشک می‌برد و می‌سوزد و می‌گوید جادو سخنی چون نظامی در گنجه هست و شاعر می‌گوید این گنجه بابل من است؛ یعنی من در اینجا زندانی شده‌ام و شهر بند شهر خودم هستم» (ثروتیان، ۱۳۸۹، ص. ۲۷۴) و زنجانی، هاروت سوز را از بین برنده جادوی هاروت می‌داند: «هاروت سوز: سوزنده هاروت، بی‌اثر کننده جادو» (زنجانی، ۱۳۷۲، ص. ۲۴۸). برای بررسی خطای محمد بن لاد دهلوی شارح قرن دهم، در شرح این بیت، مراجعه شود به: (نبی لو، ۱۴۰۳، ص. ۲۰۹).

۳- گندم‌گون گشته ادمش چو کاه یافتنه جودانه چو کیمخت ماه

(دستگردی، ۱۳۸۳، ص. ۷۳)

این بیت با توجه به پیچیدگی‌هایی که دارد معمولاً مورد توجه شارحان قرار می‌گیرد؛ ولی در نسخه مورد بحث، هیچ اشاره‌ای به آن نشده و با وجود دقت شارح در شرح ابیات مشکل، اصلاً به این بیت نپرداخته و حتی خود بیت را هم ذکر نکرده است. برای بررسی نظر شارحان دیگر در خصوص این بیت مراجعه شود به: (نبی لو، ۱۴۰۲، ص. ۲۱۸).

۴- نوح درین بحر سپر بفرکند خضر درین چشمه سبو بشکند

(شمخا، برگ. ۷۳)

شارح در توضیح بیت به شاهد مثالی از سعدی استناد می‌کند که بعید است از سعدی باشد؛ زیرا در آثار سعدی دیده نشد: «بحر دریا و بحر میزان شعر را نیز گویند کقولهم الشعر کلام موزون مقفا بحر من بحور العربیه درین معنی همین مرادست و سپر افکندن عاجز و مضطر شدن کذا فی اصطلاح الشعرا سبو شکستن ناامید شدن و بی‌آب ماندن؛ چنانکه شیخ سعدی شیرازی، علیه الرحمه و الغفران، گوید:

سبو آوریدم بجوی وصال زدی سنگ طعنه شکستی سبویم

یعنی نوح پیغمبر، علیه السلام، اگرچه صاحب طوفان بود و او کشتی خود به ساحل رسانید، درین بحر سپر افکند و عاجز شود و خضر که چشمه حیوان یافت و از تأثیر قدم او چشمه و سبزه پیدا آید درین چشمه بی‌آب گردد سبو بشکند و چشمه کنایت ازین کتابست» (شمخا، برگ. ۷۳).

نتیجه‌گیری

این پژوهش نشان می‌دهد که شرح مخزن الاسرار خوفند، منبع درخور توجهی برای فهم این اثر است و وجوه امتیاز و نواقص مشخصی دارد. از ویژگی‌های مثبت آن، به موارد زیر اشاره می‌شود: (۱) استناد فراوان به آیات قرآن و احادیث و به‌کارگیری آنان در تبیین معانی شعری؛ (۲) آگاهی شارح از دانش‌های جانبی متداول (نجوم، طب، اسطوره‌ها و قصص دینی) که قابلیت بازگشایی برخی مفاهیم پیچیده را فراهم می‌آورد؛ (۳) توجه دقیق به عناصر بلاغی ابیات (مجاز، استعاره، کنایه، تشبیه)؛ (۴) استناد به شواهد شعری از خاقانی، ظهیر فاریابی، سعدی و دیگران برای اثبات و روشن‌سازی قرائت‌ها. این ویژگی‌ها، شرح را در مقام مرجعی کم‌ویش مستقل و سودمند

قرار می‌دهد که در مقایسه با برخی شروح قدیم و معاصر نقاط قوت بسیاری دارد. در عین حال، برخی از خطا و لغزش‌های این شرح نیز قابل چشم‌پوشی نیست: اشتباه در نسبت دادن برخی مطالب به اشخاص؛ مانند مطلبی که به خواجه نظام طوسی نسبت داده شده‌اند که با متن و منابع دیگر سازگار نیست؛ تفسیرهای نادرست در باب محیط جغرافیایی اسطوره‌ها مانند معرفی «بابل» به عنوان چاهی در کشمیر؛ و اختلاف ضبط برخی واژه‌ها که به تغییر در فهم بیت می‌انجامد. این نکات نه تنها ارزش پژوهشی نسخه را تضعیف نمی‌کند، ضرورت یک تصحیح پژوهشی همراه با پاورقی‌های تطبیقی را برجسته می‌سازد تا جایگاه این شرح در سلسله تفسیرهای مخزن الاسرار به درستی تعیین و شناخته شود.

منابع

قرآن کریم

- ابن بابویه، محمد بن علی (بی‌تا). *عیون اخبار الرضا* (مهدی لاجوردی، مترجم؛ ج. ۲). انتشارات جهان.
- امیرمعزی، محمد بن عبدالملک (۱۳۱۸). *دیوان* (به اهتمام عباس اقبال). کتابفروشی اسلامیه.
- انوری، اوحدالدین محمد (۱۳۶۴). *دیوان* (به کوشش سعید نفیسی). چاپخانه پیروز.
- تتوی، ابراهیم (۱۰۹۷ق). *شرح مخزن الاسرار نظامی*. نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره ثبت ۴۸۱۴.
- ترکی، محمدرضا، و خاتمیان، عاطفه (۱۳۹۹). اهمیت شرح محمد بن قوام در فهم مضامین مخزن الاسرار نظامی. *متن پژوهی*، ۲۴ (۸۵)، ۲۳۱-۲۶۰. <https://doi.org/10.22054/ltr.2020.39925.2599>
- ثروتیان، بهروز (۱۳۸۹). *مخزن الاسرار*. انتشارات امیرکبیر.
- خاقانی، افضل‌الدین (۱۳۱۶). *دیوان* (علی عبدالرسولی، مصحح). چاپخانه سعادت.
- دستگردی، حسن وحید (۱۳۸۳). *مخزن الاسرار* (به کوشش سعید حمیدیان). قطره.
- زنجانی، برات (۱۳۷۲). *مخزن الاسرار*. دانشگاه تهران.
- سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۵۹). *بوستان* (غلامحسین یوسفی، مصحح). چاپخانه خواجه.
- شمخا (بی‌تا). *شرح مخزن الاسرار خوقند ازبکستان*. نسخه خطی موزه ادبیات خوقند. شماره ثبت KP7307.
- ظهیر فاریابی، طاهر بن محمد (۱۳۸۱). *دیوان* (امیرحسن یزدگردی، مصحح). نشر قطره.
- قاسمی، شریف حسین (۱۳۷۲). معرفی بعضی نسخ خطی آثار نظامی در هند. کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی. دانشگاه تبریز.
- قوجه‌زاده، علیرضا (۱۳۸۳). *شروح مخزن الاسرار*. آینه میراث، (۲۵)، ۹۰-۱۰۸. <http://noo.rs/FaMVt>
- کمال‌الدین اسماعیل، ابوالفضل (۱۳۴۸). *دیوان* (به اهتمام حسن بحرالعلومی). کتابفروشی دهخدا.
- کوپا، فاطمه، و زمانی علویجه، علی، و یعقوبی، مهری (۱۴۰۰). بررسی عناصر محتوایی و سبکی نسخه خطی شرح مخزن الاسرار، تألیف قاضی ابراهیم تتوی. *نامه فرهنگستان*، ۲۴ (۳)، ۱۸۵-۱۹۸.
- <https://doi.org/10.22034/nf.2025.543676.1455>
- مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (۱۳۶۲). *بحار الأنوار* (ج. ۶). دار احیاء التراث العربی.
- محمد بن قوام بلخی (بی‌تا). *شرح مخزن الاسرار نظامی*. نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره ثبت ۱۹۳۳۱.

- محمد بن لاد دهلوی (بی‌تا). شرح مخزن‌الاسرار نظامی. نسخه خطی کتابخانه مجلس. شماره ثبت ۱۳۶۸۸.
- محمد حسین بن خلف تبریزی (۱۳۷۶). برهان قاطع. انتشارات امیرکبیر.
- نبی‌لو، علیرضا (۱۴۰۲). معرفی، مقایسه و نقد شرح محمد بن قوام بلخی و شرح قاضی ابراهیم تنوی (با تکیه بر ابیاتی از مخزن‌الاسرار). زبان و ادب فارسی، ۱۶ (۲۴۸)، ۲۱۳-۲۲۹.
- <https://doi.org/10.22034/perlit.2024.58122.3549>
- نبی‌لو، علیرضا (۱۴۰۳ الف). بررسی اختلاف نظر شارحان مخزن‌الاسرار در ضبط و تحلیل ابیات. متن‌شناسی ادبی، ۱۶ (۱)، ۱-۱۶. <https://doi.org/10.22108/rpll.2023.138478.2267>
- نبی‌لو، علیرضا (۱۴۰۳ ب). بررسی لغزش‌های محمد بن لاد دهلوی در شرح مخزن‌الاسرار. پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون، ۳ (۲)، ۱۹۴-۲۱۶.
- <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.421333.1121>
- نورمحمدخان، مهر (۱۳۷۲). جستاری در نفوذ نظامی در شبه‌قاره (مقلدان و شروح آثار نظامی). کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی. دانشگاه تبریز.
- نوروزی، خورشید (۱۳۸۷). نقد و تحلیل محتوایی شرح‌های مخزن‌الاسرار. پژوهشنامه فرهنگ و ادب، (۷)، ۱۴۷-۱۳۳. <http://noo.rs/c2xU4>
- یعقوبی، مهری (۱۴۰۱). تصحیح انتقادی نسخه خطی: شرح مخزن‌الاسرار نظامی [پایان‌نامه دکترا، دانشگاه پیام‌نور]. گنج.
- <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/b5fa94d5ea2ff497af300923678baf2a>

References

- The Holy Qur'an.*
- Amir Mo'ezzi, M. (1939). *Diwan* (A. Eqbal, Ed.). Eslamiyeh Bookstore. [In Persian]
- Anvari, O. (1985). *Diwan* (S. Nafisi, Ed.). Pirooz. [In Persian]
- Dastgerdi, H. (2004). *Makhzan al-Asrar* (S. Hamidian, Ed.). Ghatre. [In Persian]
- Ghasemi, Sh. (1993). *Introduction to Some Manuscripts of Nizami's Works in India*. Proceedings of the International Congress Commemorating the 9th Centennial of Hakim Nizami Ganjavi. University of Tabriz. [In Persian]
- Ibn Babewayh, M. (n.d.). *Uyūn Akhbār al-Riqā* (M. Lajvardi, Trans.; Vol. 2). Jahan. [In Arabic]
- Kamal al-Din Isma'il, A. (1969). *Diwan* (H. Bahr al-Ulumi, Ed.). Dehkhoda. [In Persian]
- Khaghani, A. (1937). *Diwan* (A. Abdolrasuli, Ed.). Saadat. [In Persian]
- Koopa, F., Zamani Alavijeh, A. & Ya'qubi, M. (2021). A Study of Content and Stylistic Elements of the Manuscript Commentary on Makhzan al-Asrar by Qadi Ibrahim Tatavi. *Nameh-ye Farhangestan*, 24(3), 185-198. <https://doi.org/10.22034/nf.2025.543676.1455> [In Persian]
- Majlisi, M. (1983). *Biḥār al-Anwār* (Vol. 6). Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Mhammad hosein ibn Khalafe tabrizi (1997). *Borhane Ghate'*. Amirkabir. [In Persian]
- Muhammad ibn Lad Dehlavi (n.d.). *Sharh-e Makhzan al-Asrar*. Manuscript of the Library of the Parliament. Registration number 13688. [In Persian]
- Muhammad ibn Qavam Balkhi (n.d.). *Sharh-e Makhzan al-Asrar*. Manuscript of the Library of the Parliament. Registration number 19331. [In Persian]
- Nabilou, A. (2023). Introduction, Comparison and Critique of Muhammad ibn Qavam Balkhi's Commentary and Qadi Ibrahim Tattavi's Commentary (with reference to couplets from Makhzan al-Asrar). *Zaban va Adab-e Farsi*, 76(248), 213-229. <https://doi.org/10.22034/perlit.2024.58122.3549> [In Persian]
- Nabilou, A. (2024a). A Study of Commentators' Differences in Transcription and Analysis of Verses in Makhzan al-Asrar. *Matn-Shenasi Adabi*, 16(1), 1-16. <https://doi.org/10.22108/rpll.2023.138478.2267> [In Persian]

- Nabilou, A. (2024b). A Study of the Errors of Muhammad ibn Ladd Dehlavi in his Commentary on Makhzan al-Asrar. *Research in Manuscript Studies and Textual Editing*, 3(2), 194–216. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.421333.1121> [In Persian]
- Nowrouzi, Kh. (2008). Critical and Content Analysis of Commentaries on Makhzan al-Asrar. *Pajuheshnameh-ye Farhang va Adab*, (7), 133–147. <http://noo.rs/c2xU4> [In Persian]
- NurMuhammad Khan, M. (1993). *An Essay on the Influence of Nizami in the Subcontinent (Followers and Commentaries on Nizami's Works)*. Proceedings of the International Congress Commemorating the 9th Centennial of Hakim Nizami Ganjavi, University of Tabriz. [In Persian]
- Qojezadeh, A. (2004). Commentaries on Makhzan al-Asrar. *Ayene-ye Miras*, (25), 90–108. <http://noo.rs/FaMVt> [In Persian]
- Sa'di, M. (1980). Bustan (Gh. Yousfi, Ed.). Khaje. [In Persian]
- Servatiyan, B. (2010). *Makhzan al-Asrar*. Amir Kabir. [In Persian]
- Shamkhā. (n.d.). *Sharhe Makhzan al-Asrar of Khokand Uzbekistan*. Manuscript of the Khoqand Literary Museum. Registration number KP7307. [In Persian]
- Tatavi, I. (1097 AH). *Sharh-e Makhzan al-Asrar*. Manuscript of the Majlis Library. Registration number 4814. [In Persian]
- Torki, M. & Khatamiyan, A. (2020). The Importance of Muhammad ibn Qavam's Commentary in Understanding the Themes of Nizami's Makhzan al-Asrar. *Matn-Pazhuheshi*, 24(85), 231–260. <https://doi.org/10.22054/ltr.2020.39925.2599> [In Persian]
- Ya'qubi, M. (2022). *Critical Edition of the Manuscript: Commentary on Nizami's Makhzan al-Asrar* [Doctoral dissertation, Payame Noor University]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/b5fa94d5ea2ff497af300923678baf2a> [In Persian].
- Zahir Faryabī, T. (2002). *Diwan* (A. Yazdgerdi, Ed.). Ghatre. [In Persian]
- Zanjani, B. (1993). *Makhzan al-Asrar*. University of Tehran. [In Persian]